

Bírálat

Véghseő Tamás

Bizánci rítus, katolikus hit, magyar identitás. Magyar görögkatolikusok

című akadémiai doktori értekezéséről

Véghseő Tamás történész és tudományszervező munkássága immár két évtizede a magyar görögkatolikusok egyháztörténeti forrásainak feltárását, közzétételét és értelmezését szolgálja. Kutatói érdeklődése először a Magyar Királyság északkeleti részén, az ungvári unió nyomán kialakult munkácsi püspökség kezdeteire irányult, majd az általa koncipiált, s a hazai görögkatolikus örökségre fókuszáló projekt keretében fordult a 18. század óta magyar liturgikus nyelvet használó helyi közösségek és az 1912-ben felállított hajdúdorogi püspökség történetének kérdései felé. A főként vatikáni levéltárakban, valamint magyarországi, kárpátaljai, erdélyi (állami és egyházi) levéltárakban végzett, szisztematikus kutatómunka eredménye a „Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 1778–1972” című dokumentumgyűjtemény (6 kötet, 2014–2022). A különböző őrzési helyeken szétszórta található, vagy a legutóbbi időkig nem kutatható – ezért a korábbi történetírás előtt nagyrészt ismeretlen – források nemcsak a vallási közösség formálódásának egyes részleteit helyezik más megvilágításba, hanem az egésze hosszabb távon és az ismerősnek vélt „nagy események” szintjénél mélyebben ható összefüggéseket is; az akadémiai fokozat elnyerése végett benyújtott mű ezeknek az új felismeréseknek a kompendiuma. A végeredmény azon folyamat komplexitásáról tanúskodik, melynek során a kollektív identitás címben nevesített elemei – bizánci rítus, katolikus hit és magyar nemzetiség – összekapcsolódtak, majd ez a közösségen belül magától értetődővé, a külvilág részéről pedig elfogadottá vált. A folyamatot egyaránt befolyásolta a közösség (papi és laikus) vezetőinek törekvése a hagyományok megőrzésére és a modernizációs impulzusok befogadására, a katolikus egyház keleti rítusokra vonatkozó normáinak átalakulása, valamint a társadalmi változásokhoz és politikai adottságokhoz alkalmazkodás követelménye. Mindez a sikeres akkulturáció mellett feszültségek forrása is lett; Véghseő Tamás munkája ez utóbbiakról sem hallgat.

A magyar görögkatolikusokra általában úgy tekintettek, mint elmagyarosodott (sőt elmagyarosított) nemzetiségi csoportok halmazára. A szerző ugyan nem utasítja el

mindenestül a ruszin és román „eredet” tézisé, ám az egyes régiókra (Szabolcs és Zemplén vármegyék, Székelyföld) vonatkozó korábbi kutatásokat egységbe foglalva a 18. században meginduló nyelvváltás okainak szélesebb spektrumát vázolja fel. A magyar nyelvű parókiák számának gyarapodása a 19. században számos kérdést vetett fel, úgy az egyházi előjárók, mint a politikai elit számára, de a formálódó magyar görögkatolikus vezetőrétegen belül is. E kérdések közül a legtöbb vitát a magyar, mint liturgikus nyelv használata váltotta ki; a szerző hangsúlyozza, hogy a beszélt nyelv istentiszteleti nyelvvé tétele egy valós lelkipásztori igényre adott válasz volt, nem egyedülálló jelenséggént a keleti katolikus egyházak történetében. Ugyanakkor ez az igény belesimult „a magyar nemzeti ébredés szövetébe”, amit az is igazol, hogy a reformkori országgyűléseken már politikai témaként merült fel (a Hajdúkerület és Zemplén vármegye követutasításai révén) a magyar nyelvű szertartáskönyvek kiadásának támogatása. Bár az ekkor már szélesebb körben használt kéziratok fordítások legitimitását igyekeztek korábbi püspökök tekintélyével alátámasztani, a források e tekintetben ellentmondásosak, és később sem sikerült meggyőző érvet szolgáltatni a magyar nyelvhasználat eredetét firtató szentszéki vizsgálatok számára. A másik nagy kérdés arra vonatkozott, hogy elvileg összhangba hozható-e a bizánci rítus követése a magyar nemzethez tartozással? Ez először nyilván a kulturálisan is magyarosodó – egyházi és világi – értelmiség problémája volt (és a rítus-etnikum összefüggést szintén identitáskérdésnek tekintő román püspökök vitatták később a leghevesebben); történelmi érveket keresve a 19. századi magyar görögkatolikus diskurzus az államalapítás korának Konstantinápolyból induló térítéséig nyúlt vissza. A bizánci térítés elsőbbségét a rómaival szemben ugyan protestáns szerzők vetették fel először (még a 18. században), hogy gyengítsék a római katolikus államvallás legitimációját, ám a görögkatolikusok saját igényeiknek megfelelően és a romantikus történelemszemlélet jegyében „eredetmítosszá” fejlesztették tovább ezt a tézist. Ezzel kapcsolatban Véghseő Tamás kimutatja, hogy kétféle következtetés adódott a bizánci rítus és a magyarság összeférhetőségének „felszabadító üzenetéből”: míg a mérsékelt magyarázat a múlt és a jelen közötti hasonlóság felismeréséig jutott, egy radikálisabb irányzat (a szerzőt idézve: „engedve a nacionalista gondolkodás sajátos logikájának és a »tősgyökeresség« bűvöletének”) mindenáron etnikai kontinuitást akart látni a középkor és a modernkor bizánci rítusú magyarjai között.

Bár a kiegyezés után Hajdúdorogról indult – immár hangsúlyozottan magyar görögkatolikus – mozgalom fő céljának a magyar liturgikus nyelv jóváhagyásának elérését és egy önálló püspökség felállítását tekintette, a szerző szerint valójában olyan emancipációs mozgalomról van szó, mely a katolikus egyházon és a magyar társadalmon belül is javítani akarta a közösség elfogadottságát. Ráadásul a magyar görögkatolikusok törekvései egyre inkább nemzeti ügyé váltak, bekerültek a századforduló nemzetiségi politikájának prioritásai közé (ezzel végképp diszkreditálva a mozgalmat a román püspökök előtt), s a budapesti parlamentben néha nagyobb támogatást élveztek a protestáns képviselők, mint a katolikus egyházi méltóságok részéről. De ez esetben a nemzeti célok eléréséhez szükség volt az egyházi felsőbbbségek, sőt a pápa meggyőzésére. Véghseő Tamás kutatásainak egyik jelentős hozadéka annak rekonstruálása a vatikáni levéltárak iratai alapján, hogy milyen politikai, egyházdiplomáciai érdekek és ellenérdekek, milyen teológiai és lelkipásztori megfontolások erőterében érkezett el a történelmi pillanat, amikor Ferenc József, mint apostoli király – X. Piusz pápával történt előzetes egyeztetés után – 1912-ben megalapította a hajdúdorogi püspökséget. A források azt is tisztázzák, hogy sem maga a pápa, sem pedig tanácsadói köre nem volt tájékozatlan a magyar nyelv liturgikus használatának ügyében, abban pedig, hogy a tiltással szemben az eltűrés opciója kerekedett felül, a lelkipásztori megfontolásoknak jutott döntő szerep. A megoldás viszont – a liturgia „lényegi részének” ógörögül végzése a pap által, a többi részben a hívek népnyelvű énekével kísérve – már a római egyház szentségtanához és szertartásrendjéhez igazodott, s nem a keleti teológiához, amely nem ismeri a „lényeges” és „mellékes” részek megkülönböztetését.

Az első hajdúdorogi megyéspüspök, Miklósy István kormányzása finoman szólva sem lett diadalmenet, kezdve az ellene tervezett debreceni merénylettől a nagyvonalú állami ígérek elodázásán és a trianoni veszteségeken át egészen odáig, hogy temetésén egyetlen római katolikus főpap sem vett részt. A püspök elszigetelődésének okait boncolgatva a szerző jelentőséget tulajdonít annak, hogy a trianoni határok közé szorult görögkatolikus közösség számarányánál és területi elhelyezkedésénél fogva periférikus jelenséggé vált, ráadásul a hívek tömegesen döntöttek a felekezet- vagy rítusváltás mellett, mivel a társadalmi mobilitás akadályaként tekintettek katolikus egyházon belüli „kisebbségi” származásukra. A rítusváltoztatási hullám, illetve egy ezzel ellentétes folyamat, a szertartásaihoz ragaszkodó görögkatolikus szórvány megjelenése a főváros környékén olyan konfliktusokat generált a

hajdúdorogi főpásztor és a római katolikus püspökök között, melyeket a Szentszék képviseletében eljáró apostoli nunciusoknak kellett kezelniük. Az sem mozdította elő az új egyházmegye konszolidálódását, hogy Miklósy püspök a neki kijelölt székhely, Hajdúdorog helyett a népesebb Nyíregyházán rendezte be rezidenciáját; majd tetézte a gondokat, hogy a határok átjárhatatlansága miatt a papnövendékek képzése nem folytatható tovább Ungváron, új szeminárium alapítására pedig nem nyílt lehetőség. Ugyanakkor ez a korszak volt az, amikor a görögkatolikus közeget is elérte a hívek egyesületekbe tömörítésének hulláma (a szerző érdeme, hogy felhívja a figyelmet a Magyar Görögkatolikusok Országos Szövetségének működésére), s megindult egy saját tudományos műhely szerveződése is (a Keleti Egyház című folyóirat körül).

Számos megoldandó feladat várt tehát a következő püspökre, Dudás Miklósról, akinek kinevezési körülményeit a Végheő Tamás által feltárt vatikáni levéltári források sok új információval világítják meg. Dudás püspök fiatalos lendülettel vette át az egyházmegye kormányzását, azonban a második világháború, majd a kommunista diktatúra – igaz, eltérő módon – paralizálta tevékenységét. A főpásztori szolgálat saját mércéje szerinti teljesítésének útjában 1945 előtt a rá rótt feladatok halmozódása – mivel a munkácsi egyházmegye irányítását is át kellett vennie –, 1948 után pedig a pártállami egyházpolitika állt. Mindszenty bíboros bebörtönzésekor a hajdúdorogi püspököt is letartóztatással fenyegették, és reális lehetőségként kellett számolni a görögkatolikus egyházrész megszüntetésével, amint az a régió többi, szovjet érdekszférába került országában végbement. A püspöknek állami nyomásra meg kellett válnia bizalmi embereitől, s a kormányzásba kollaboráns békepapokat bevonnia; környezetében folyamatosan jelen voltak az államvédelem/állambiztonság ügynökei. Ráadásul – amint erre a szerző felhívja a figyelmet – „a kommunista állampárt egyházellenessége, majd a társadalom átformálása gyakorlatilag megszüntette a magyar görögkatolikusság laikus dimenzióját, ami a kezdetektől fogva meghatározó volt a közösség életében”.

Mindennek dacára a 33 évig tartó „Dudás-korszak” úgy maradt meg a magyar görögkatolikus emlékezetben, mint a nagy sikerek ideje, gondolván elsősorban a megmaradásra, az önálló szeminárium megalapítására és a magyar nyelvű liturgia bemutatására a II. Vatikáni zsinaton. Végheő Tamásnak ahhoz, hogy e „sikerek” mögöttes mozgatórugóit feltárhassa, a magyar (és szovjet) külügyi apparátus és államvédelmi szervezet

fennmaradt iratai szolgálnak információmorzsákat. Ezen dokumentumok segítségével lehet ugyanis válaszolni arra, hogy a Magyar Népköztársaságban miért tekintettek el az ortodox egyházba kényszerítés már előkészületben lévő tervének megvalósításától, s miért vették tudomásul 1950-ben a görögkatolikus papnevelde felállítását Nyíregyházán? A szerző válasza mindkét kérdésre az, hogy az általános egyházpolitikai direktívák (görögkatolikus egyházak felszámolása, szemináriumok bezárása) felett győzött a titkosszolgálati érdek. A régió egyetlen, hivatalában hagyott és Rómával valamelyes kapcsolatot tartani engedett görögkatolikus püspökének környezete olyan „kommunikációs csatornát” jelentett, mely a szovjet és magyar hírszerzés számára is érdekes lehetett; a püspöki hivatallal egy épületbe szorult papnevelő intézetben pedig, ügynökök telepítésével könnyebben lehetett ellenőrzést gyakorolni a viszonylag zárt görögkatolikus közeg felett. A zsinati magyar liturgiával kapcsolatban szintén az állambiztonsági iratokból derül ki, hogy az 1964-es vatikáni-magyar részleges megállapodás által teremtett új szituációban az egyházpolitika hazai irányítói esélyt láttak az esemény maguk céljai szerinti „hasznosítására”.

Végheő Tamás, miközben áttekintést ad a magyar görögkatolikus önazonosság-tudat két évszázados (a 18. század közepétől az 1970-es évek elejéig végigkövetett) fejlődéséről, több szempontból tágabb összefüggésbe helyezi az általa vizsgált kérdéskört. Mindenekelőtt megkerülhetetlen a társadalomtörténeti reflexió az asszimilációs jelenségekre. Figyelemre méltó elemzéseket olvashatunk a doktori munkában arról, hogy miként jelent meg a premodern, vallási többséghez csatlakozás opciója után a nemzettel történő, nyelvi-kulturális azonosulás paradigmája, s mindez hogyan nyitotta meg az egyének számára a „társadalmi stigmáktól való szabadulás” útját. A kollektív átlépés az ortodoxia világából a katolikus egyházba, majd az „orosz” és „oláh” (ruszin és román) nemzetiségi létből a magyar nemzetbe ugyan különböző politikai-társadalmi-kulturális feltételek közepette történt, mégis hasonló jelentőséggel bírt a közös identitás-formálás és az egyéni életstratégiák számára. Amikor azonban ezek között feszültség alakult ki (a Horthy-korszakban), megindult a vallási közösség erodálódása. Nyilván többről van itt szó, mint hogy a közösség vezetői, véleményformálói éppen milyen lehetőségeket tudtak felkínálni a hívek számára; a társadalmi változások hatása alól a magyar görögkatolikus sem vonhatta ki magát. Ez utóbbi megfigyelés átvezet egy másik, az egész művön végighúzó vizsgálati szemponthoz, amelynek fókuszában a szintén változó állami egyházpolitika, mint a közösség fejlődését befolyásoló tényező áll. E tárgyban

különösen a dualizmus koráról írottak adnak lehetőséget Véghseő Tamásnak – az általa feltárt levéltári források alapján – a korábbi narratívától több ponton eltérő értelmezésre, hiszen a magyar görögkatolikusok eredendően lelkipásztori igénye egy önálló püspökségre ekkor vált olyan „nemzeti ügyé”, amely felkeltette a politikai szféra intenzív érdeklődését, a végeredmény pedig (a hajdúdorogi egyházmegye létrehozása) magán viselte a nemzetiségi kérdés által motivált kompromisszumok bélyegét. A harmadik, eseménytörténeten túlmutató téma az egyetemes egyháztörténet körébe tartozik, és a katolikus egyháznak a vele unióra lépett keleti keresztényekhez fűződő viszonyát érinti. Erre nézve érdemes utalni a változásra, mely a szentszéki hivatalszervezeten belül végbement: míg a 17. századtól a 20.század elejéig a keleti katolikusok ügyeiben a Hitterjesztési Kongregáció volt illetékes (tehát a kapcsolat missziós jellegét hangsúlyozták), az 1917-ben felállított önálló dikasztérium neve előbb a római egyház keleti részére utalt (az egység hangsúlyozásával), a II. Vatikáni zsinat után viszont már a (rítusok szerint különböző) keleti egyházakra, azaz egyfajta emancipációt és növekvő megbecsülést tükröz az ügykezelés és az elnevezés változása. Amint a szerző meggyőzően bemutatja, a pápák és a vatikáni illetékesek viszonyulása a magyar görögkatolikusokhoz, egyházmegyéjükhöz, majd sajátjogú egyházukhoz lenyomata ennek az ekkleziológiai szemléletváltásnak is.

A fentiek alapján Véghseő Tamás benyújtott értekezését messzemenően alkalmasnak tartom a nyilvános vitára bocsátásra és az akadémiai doktori fokozat odaítélésére.

Budapest, 2025. június 15.

Gárdonyi Máté